

Szabadi István¹:

Református egyházkormányzat a Tiszántúlon és az erdélyi fejedelmi hatalom

*Reformed Church Government in the Transtibiscan Area
and the Rule of the Principality of Transylvania*

The formation of the Protestant church hierarchy started already when a separate position was established to ordinate Protestant pastors. Protestants did not regard priests as separate ordo, and yet, after its organization the church inherited or acquired those privileges, which were available for the Roman Catholic priests also. They enjoyed tax-exemption, they were provided with the tithe, parish houses were regarded as noble mansions, soldiers were never quartered in them, and lawsuits could be started against pastors only at ecclesiastic courts.

Transylvania did not have a bishop after 1542, as Johann Statileo died, the right of ordination was practiced by vicars.

The pursuance of the Reformation trends was also influenced by the boards of the former archdiaconates. The formation of the latter Transtibiscan Church District had three centers. The strengthening of the Reformed episcopal power happened during the time of Reformed rulers.

The Reformed princes of the beginning of the 16th century implicated themselves in the problems of the religion, which became the leader in Transylvania and Partium, and in this way had a major influence over the church administration also.

Keywords: Reformed church in the 16th century, Reformed princes, church administration, Transylvania, Transtibiscan Church District.

Az erdélyi, ezzel együtt a tiszántúli középkori egyházszerkezet egysége még a gyulafehérvári püspökség megszűnése előtt megbomlott. A szászok az 1540-es évek végén létrehozzák a maguk egyházát, az 1550-es évek elején pedig megalkotják a tiszántúli² superintendia magvát Szatmárban, Szilágyban és Közép-Szolnokban, az erdélyi püspökséghez

¹ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, a BBTE RTK doktori iskolája, *iszabadi@gmail.com*.

² Meg kell jegyezni, hogy 1646-ig „Tiszáninnen” egyházkerület, Superintendentia Cistibiscana néven tartották nyilván, azaz Erdélyhez képest határozták meg földrajzi helyzetét, a szatmárnémeti zsinat (1646) után kezd elterjedni a Transtibiscana elnevezés, de a korábbi a 18. század végéig megmaradt, például az erdélyi főkonzisztóriummal való levelezésekben.

tartozó tasnádi generális vikáriátus területén. A középkori erdélyi püspökséghez tartoztak ugyanis a közigazgatásilag nem Erdélyben lévő Kraszna, Közép-Szolnok, Ugocsa vármegyék területén lévő főesperességek, illetve Szatmár nagy része és Szabolcs vármegyéből Nyírbátor környéke³.

A protestáns egyházszervezet kialakulása egyházalkotmányi értelemben akkor indult meg, amikor a protestáns ordináció végzésére önálló tisztséget létesítettek, illetve a már meglévő lelkészi fraternitások már meglévő vezetői közül ezzel a feladattal valakit megbíztak. Az alsópapság a régi középkori fraternitásokat fenntartotta, s ezeken dőlt el, hogy egy-egy főesperesség papsága az új tanítások hívévé válik⁴. A külföldi akadémiákra el nem jutó leendő lelkészek e fraternitások előtt tesznek vizsgát s itt is ordinálják őket. Miklós Ödön szerint az első kezdeményezés a bihari fraternitásban történt az 1544. évi zsinaton s Dévai Biró Mátyás kezdeményezése más vidékeken is követésre talált⁵. Eredményeit Csepregi Zoltán helytelennek, de legalábbis átgondolandónak tartja, nem tagadva, hogy „a vita a fraternitás papságát igyekezett magával ragadni az óhitről az újhitűek táborába”⁶.

Tudjuk, hogy Erdélynek 1542, azaz Statileo halála után nem volt püspöke, az ordináció jogát a vikáriusok gyakorolták, protestáns szempontból egy-egy archidiaconátus feletti befolyás és az ordináció püspöki jogkörének gyakorlása lényeges pontja volt az önállósodásnak. Ugyanígy az egyes hittani, hitújítási irányok követése is az egykori archidiaconátusok gyűléseinek a befolyása alá került.

Három központja volt a későbbi tiszántúli református egyházkerület kialakulásának. Az egyik az említett, erdélyi püspökséghez tartozó Szatmárban, köszönhetően az 1545-ös erdődi zsinatnak⁷, a másik a Kálmáncsehi Sánta Márton által, Petrovics Péter segítségével megalkotott, debreceni központú superintendenciában (1557)⁸, a harmadik a rövid életet megélt csanádi protestáns kerületben (1550), amelynek a vezetője Gönczi Máté volt⁹.

³ HEGYI Géza: Magyarország vagy Erdély? A Szilágyság hovatartozása a középkorban a társadalmi kapcsolatok tükrében. In: Erdélyi Múzeum, LXXIV (2012)/3. 23–45.

⁴ DIENES Dénes: A papi fraternitások szerepe a felső-magyarországi reformációban. In: A reformációtól egyházalapításig a szepesváraljai zsinat 400. évfordulójára. Szerk.: Kónya Péter – Kónya Annamária. Prešov, 2015. 130–135.

⁵ MIKLÓS Ödön: A magyar protestáns egyházalkotmány kialakulása. Pápa, 1942. 23–25.

⁶ CSEPREGI Zoltán: *A váradai vita 1544-ben*. In: Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok. Szerk.: F. Romhányi Beatrix – Kendeffy Gábor: Budapest 2009. 164–186.

⁷ Az erdődi hitvallás szerzői Kopácsi István, Székely Balázs, Kalocsai János, Tordai Demeter és Batizi András lehettek, azaz Dévainak már nem sok köze volt a hitvallás szövegének megfogalmazásához. Ld. CSEPREGI Zoltán: *Kálvin hatása Magyarországon és Erdélyben 1551 előtt?* In: Egyháztörténeti Szemle XII. (2011). 154–169.

⁸ SZABADI István: *Kálmáncsehi Sánta Márton* Debrecen, 2007. [monográfia].

⁹ TÓTH Ferencz: *Tul a tiszai ref. püspökök élete*. Győr, 1812.16. ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi superintendenciák a 16. században*. Budapest, 1898. 5.

Utóbbiról nincs sok adatunk, hiszen patrónusa, Petrovics Péter a török hódítás miatt hamar elveszítette Maros menti birtokait. Itt kell megjegyezni, hogy a korabeli szóhasználatban az seniorok/esperesek is nevezték magukat superintendensnek, megkülönböztetve német mintára a generalis és specialis superintendenst¹⁰. Hamarosan az önállóvá vált Erdélyben és az erdélyi irányítás alatt álló partiumi területeken kialakult a recepta religiók rendszere, ennek révén az állam egyházak felett álló, de az egyház belső életét alapvetően befolyásoló főhatósággá vált¹¹. A mindenkori erdélyi fejedelem kezébe került a vallás ügye, akinek később az innovatio, azaz a további újítás tilalmával a törvények újabb eszközt is adtak a kezébe. Az erdélyi fejedemi eskü magában foglalta ugyan azt, hogy a saját vallásuknak nem engednek olyan befolyást, hogy a többi bevett felekezet működését korlátozzák, az egyenjogúságot megsértse, a 17. században a református fejedelmek alatt a fejedelmi hatalomnak és a református egyháznak mégis sajátos összefonódása fog kialakulni¹².

A püspöki javakkal együtt bizonyos püspöki jogköröket is magához vett már az 1550-es években az erdélyi fejedelmi hatalom. Például a papok megerősítéséért járó taxa confirmationalis és a püspöki oltalom fejében fizetett census cathedraticus is, mint püspöki jövedelmek, a kincstárba folytak be, és így a megerősítést is a fejedelem végezte, így lényegében kegyúri jogot nyert az egyházközségek felett. A protestáns superintendenst ugyan nem ő választja, de ő erősíti meg (a Partiumban is!), és lényegében az őt megillető jogokat ruhazza át a superintendensre¹³. Izabella 1557-ben, amikor megerősíti Hebler szász püspököt hivatalában, ennek indoklásában elmondja, hogy az ország alattvalóinak védelme az ő tiszte, így aztán a gyülekezetek védelme is. Immár nem csupán az egyház külső állapotának, javainak és jogainak a védelmét tekinti feladatának, hanem az igaz hit védelmét és a schisma eltávolítását is. Mint korábban a püspök tehetette, most a fejedelem ruhazza fel a superintendenst a papszentelés jogával, az egyházi ügyek felügyeletével és azzal, hogy az evangéliumokkal és a sacramentumokkal ellenkező tanokat megvizsgálja, elbírálja és egyházi fegyelmet gyakoroljon. Ugyanakkor a fejedelem az iskolai ügyek, de sokszor az egy-

¹⁰ BUDAI Ézsaiás: *Magyar Ország Históriaja I. kötet*. Pest, 1833. 114.

¹¹ BALÁZS Mihály: *A hit... hallásból lészön. Megjegyzések a négy bevett vallás intézményesüléséhez a 16. századi Erdélyben*. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk.: Fodor Pál, Pálffy Géza, Tóth István György. Budapest, 2002. 51–73.

¹² LUKÁCS Olga: *Adatok az erdélyi református püspökség 16–17. századi történetéhez*. In: *A püspöki intézmények kialakulása és fejlődése Erdélyben 1740-ig. I. rész*, Cluj-Napoca. 2010. Szerk.: Nicolae Bocsan, Dieter Brandes, Lukács Olga. 97–117.

¹³ LUKÁCS *i.m.* 110–111.

hátszervezet vagy az egyházfegyelem felügyeletét is ellátja, működésének rendjét is biztosítja¹⁴. Hebler halála után Báthory István maga szólítja fel a szász evangélikusokat püspökválasztásra, képviselteti magát a püspökválasztó zsinaton, három jelöltet terjeszt fel, és ő maga választ azok közül¹⁵.

Nem tudjuk pontosan, hogy az első superintendensek milyen jogokkal rendelkeztek, azzal sem vagyunk igazából tisztában, hogy az elnevezés alatt éppen a későbbi értelemben vett esperest vagy püspököt értettek-é, de nyilvánvalóan az ordinatio, azaz a papszentelés és a papoknak az ekkleziákba való kirendelése, illetve a visitatio, azaz az egyházlátogatás jogkörének a birtoklása tette őket egyenrangúvá a korábbi katolikus püspökökkel. Míg a magyarországi részekben kezdetben a protestáns püspök a seniorok egyike, addig Erdélyben a fejedelem hivatalnok, eredetileg mint egy püspöki vikárius. Ahogy a partiumi területek is az erdélyi fejedelmek alá kerültek (illetve egyházigazgatásilag a középkor óta, mindig is ott voltak), az itteni protestáns püspöki hatalom is átvette kizárólagos joggal a potestas ordinist, azaz az ordináció jogkörét, ezzel vált teljessé jogkörük és lényegében a középkori püspökök helyébe léptek¹⁶.

A 16. század elejének református fejedelmei idején az a helyzet állt elő, hogy ugyan más felekezetek püspökválasztásába nem szóltak bele, az Erdélyben és a Partiumban vezető vallássá vált református felekezet belső ügyeibe kisebb-nagyobb mértékben bele-beleenyúltak, és ezáltal az egyházkormányzatra is komoly befolyást gyakoroltak. Közismert, hogy a bécsi békében (1606) megfogalmazást nyert a protestáns egyházkormányzat önállóságának garanciája, azaz a protestáns felekezetek önálló feljebbvalói, superintendesei, azaz püspökei megválasztásának a joga. Nyilvánvaló, az azt elfogadó 1608-as országgyűlés után a reformátusok szempontjából egy de facto már létező állapot nyert törvényi háttérrel, Erdély önállósága is biztosítást nyert, így az azt követő korszak református fejedelmei egészen új, sajátos helyzetet teremtettek a Tiszántúlon és Erdélyben a magyar református egyházkormányzat történetében is¹⁷.

Bocskai politikai tényezővé teszi a református vallást, amely orthodoxa ecclesiává lesz hivatalosan is. 1605-ben a papi özvegyek számára kiadott oklevelében¹⁸ Tasnádi Veres Mihály

¹⁴ SIPOS Gábor: Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713 (1736). Kolozsvár, 2000. 8.

¹⁵ POKOLY József: Az erdélyi református egyház története IV. kötet. Budapest, 1904. 71.

¹⁶ MIKLÓS Ödön *i.m.* 191–193.

¹⁷ SZABADI István: *Die reformierte Kirchenregierung nach dem Frieden von Wien*. In: „Einigkeit und Frieden sollen auf Seiten jeder Partei sein“ die Friedensschlüsse von Wien (23. 06. 1606) und Zsitvatorok (15. 11. 1606) IX. zum 400. Jahrestag des Bocskai-Freiheitskampfes, Herausgegeben von János Barta, Manfred Jatzlauk und Klára Papp, Debrecen, 2007. 205–211.

¹⁸ DÁNÉ Veronka: „hogy gyászos állapotjok vigasztalást vehessen” „Hogy gyászos állapotjok vigasztalást vehessen”: Bocskai István kiváltságlevele az erdélyi református lelkészözvegyek és árvák javára. In: Barta János, Papp Klára (szerk.) „Nincsen nekünk több hazánk ennél...” Tanulmányok.

református püspököt *superintendens ecclesiarum orthodoxarum*nak nevezi, halála után az 1612-es országgyűlés nevezi először *orthodoxa confessionak* a református vallást, az elnevezés a század végéig Erdélyben kizárólag erre a felekezetre vonatkozott. Egészen egyedülálló ez a tény, még ha minden felekezet is annak tartja magát, de itt közjogilag is rögzítik azt¹⁹.

A református vallás domináns szerepének kiemelése mellett szeretném hangsúlyozni azt is, hogy a másik három recepta religio működése sem került veszélybe²⁰, a bécsi béke következményeként nem csak Bocskai saját felekezetének vallásgyakorlata állt helyre. Általános érvényű, azaz minden felekezetre vonatkozik a lelkészek özvegyeinek és árváinak 1605-ben adott adómentesség is: meg kell jegyezni, hogy a 17. század közepéig római katolikus papokat is találunk, akik házasságban éltek, tehát a katolikus klérusra is kiterjed az oklevél hatálya. Ami a református lelkésztársadalmat illeti, ekkor, lényegében a bécsi béke után kezdenek körvonalazódni egy sajátos papi rend körvonalai. A protestantizmus kezdetben nem tekintette a papságot *ordo*-nak, azaz külön rendnek, mégis, egyházakká szerveződése után megörökölte, vagy elnyerte azokat a kiváltságokat, amelyek a római katolikus papoknak is jártak. Adómentességet élveztek, megkapták a dézsmát, a parókiális házakat nemesi teleknek tekintették, oda nem szállásolhattak be katonákat, perelni őket csak az egyház joghatóság előtt lehetett. Persze ezek a privilégiumok hivataluknak és nem személyüknek jártak, törvény azokat nem is garantálta, aki valaha jobbágy volt, papi jellegét elveszítve újra jobbágy lett. Hivataluk alatt is újra meg újra meg kellett erősítenie az országgyűléseknek az említett előjogokat, ami arra is utal, hogy a privilégiumok érvényesítése korántsem volt zökkenőmentes. Bocskai előbb említett 1605-ös kezdeményezését 1614-ben majd 1618-ban is meg kellett erősíteni, 1614-ben a medgyesi országgyűlés mondja ki, hogy „semmiféle hadat pap házára, majorjára feje, jószága, tisztessége vesztese alatt nem merjen szállani”²¹, az 1615-ös országgyűlés az egyházi személyek testi épsége érdekében hoz törvényt, 1624-ben a prédikátori rendnek a patrónusokkal szembeni védelméről született cikkely. Mindezek által Erdélyben és a Partiumban a református fejedelmek kiváltságolásai révén egyre erősebb lett a lelkésztársadalom *ordo ecclesiasticus* jellege. Ami a hierarchia csúcán álló *superintendenseket* illeti, bár a tiszántúli református püspökök megerősítésének találunk okleveles nyomait az erdélyi királyi könyvekben²², Erdély ese-

nyok a Bocskai-felkelés történetéhez. Budapest, 2004. 174–184. „A gondot tehát nem a lelképásztorok, hanem ennek a teljesen új „embertípusnak”, a törvényesen házas, nem kiváltságos rendekből származó prédikátor családtagjainak a jogi helyzete jelentette, a ... társadalmi provenienciának köszönhetően”.

¹⁹ Pokoly *i.m.* II.

²⁰ A recepta religiók rendszerének kialakulását helytelenül kötik az 1568-as tordai országgyűléshez, Balázs Mihály (ld. *i.m.*) bizonyította, hogy az csak 1595-ben történt meg.

²¹ BARCZA József: *Bethlen Gábor, a református fejedelem*. Budapest, 1987. 142.

²² POKOLY *i.m.* 96.

tében ilyen nem maradt reánk. Tudjuk, hogy ez nem éppen a szuverenitásuk erősebb voltára utal, hiszen a 16. század első felében lényegében a fejedelmi akarat érvényesül a hivatal betöltésénél.

Ennek a ténynek sajátos előképére szeretném felhívni a figyelmet: Báthory Gábor gyámja, a bibliás Ecsedi Báthory István a 16–17. század fordulóján Ecsedet egyenesen a tiszántúli református egyházigazgatás központjává teszi, Monai János ecsedi lelkész 1600-tól haláláig immár az egész Tiszántúl református püspöke. Monait Hodászi Pap Lukács váltotta mind az ecsedi lelkészi, mind a tiszántúli püspöki tisztségben, aki 1585-től Báthory István udvari papja Ecseden, 1596-ban debreceni lelkész és esperes lett. 1604-ben visszatért Ecsedre és ugyanebben az évben püspöknek választották a tiszántúli egyházkerületben. Báthory halála után, 1607-től újra debreceni lelkész²³.

Nos, 1618 és 1660 között az erdélyi fejedelmek udvari papjai közül kerültek ki az erdélyi püspökök is, Keserői Dajka János, Gelei Katona István és Csulai György. Ezeknek a püspököknek a hatásköre Pokoly József szerint nagyban emlékeztet az egykori püspöki vikáriusok jogkörére, akik hatalmukat nem saját jogukon, hanem a püspökök által való kinevezés jogán gyakorolják.

A püspöki hatalomnak az erősödése szintén a református fejedelmek idejére esik. Nem akarom ismertetni a Szilvásújfalvi Anderkó Imre elleni pert, aki mint váradi lelkész és bihari esperes a püspöki hatalom ellen úgy lépett fel, hogy annak eltörlését szorgalmazta. Csak utalok arra, hogy a Szilvásújfalvi elleni perben Báthory Gábor az erdélyi püspököt is a tiszántúli püspök, Hodászi Pap Lukács segítségére küldte, a váradi papot lelkészi minőségétől megfosztotta, Huszton bezáratta²⁴.

Ekkora a püspökből, esperesekből illetve világi tanácsosokból álló, a fejedelem által vezetett, lényegében konzisztoriális berendezkedés jött létre. A kánonok és az egyházi joggyakorlat szerint egyre inkább a szeniori testületre korlátozódott az eredeti értelemben vett presbyterium jogköre, és a 17. század elejére ki is alakul az az egyházi hierarchia, amit éppen a Szilvásújfalvi Anderkó Imre újításai ellen fellépő Hodászi Pap Lukács így fogalmaz meg immár ortodox-nak nevezett tételeiben: „ne egy ember akarata, véleménye és személyes tekintélye szerint történjék bármi is, hanem a presbitérium révén, ami nem más, mint a seniorok ülésezése, együttműködése és megbízatása ugyanazon egyház választott képviselőinek, akik ugyanazok az egyházban, mint ami a szenátus a városban”²⁵. Az úgynevezett „vének tanácsa”, a seniorok kollégiuma leginkább a mai szóval esperesi

²³ SZABADI István: *Adalékok Ecsedi Báthory István (1555–1605) mecenaturájához*. In: Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában. Szerk.: Bárány Attila, Orosz István, Papp Klára, Vinkler Bálint. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete. Debrecen, 2014. 293–299.

²⁴ KISS Sándor: *Szilvásújfalvi Anderkó Imre*. in: *Egyháztörténet*, 1959. 3–4. füzet. 218–241.

²⁵ „non penes unum est, sive sit Papa, sive Episcopus sive superattendens, ut pro suo arbitrio ac privata auctoritate quidvis faciat, sed penes presbyterium, id est, consessum seniorum, Ecclesiae ipsius consensu et suffragio electorum, qui sunt in Ecclesia, quod est senatus in urbe”

értekezletnek nevezett testületnek felel meg. Úgy tűnik, a lelkészi kar Hodász Pap korára azonosította magát az egyházzal, ahogy írták: „építéletű embernél nyilvánvaló, hogy Krisztus ekklezsiának nevezett synedriumot avagy presbyteriumot az egyházi tanácsnak gyülekezetin értette”²⁶. Ezen túlmenően, éppen Szilvájfalvi perében látjuk, hogy a püspöki hatalom megerősödésén túl a fejedelem is supremus episcopusként lép fel.

Abban, hogy a lelkészársadalom ilyen túlsúlyra tett szert az egyház belső életében, a reformáció eredeti elveivel, azaz az ókeresztény viszonyokhoz való visszatérés igényével szemben, minden bizonnyal az is szerepet játszott, hogy a korabeli rendi felfogás csak felszentelt vezetőt fogadott el az egyház törvényes képviselőjeként. Sajátos hierarchia alakult ki, de a 17. században elején a hierarchia fogalmát aligha tisztázták. Hodászi Pap és Geleji azt értette rajta, ha egyik vagy másik superintendens, vagy akár senior a többi felett akar uralkodni.

A Partiumban és Erdélyben az egyházkormányzat ekkor még ellenáll a világiak egyházirányításba való bevonásának, elég nekik a fejedelem személyes támogatása, az egyházkormányzat reformjának igénye sem alulról jövő kezdeményezésként fogalmazódik meg.

A superintendens hatalma a Partiumban is megerősödött az erdélyi fejedelem határos közreműködése következtében. Hodászit nagyra is becsülte Debrecen, az ő halálát elsirató Debreceni Szappanos János volt az, aki hosszú költeményben üdvözölte a fejedelmi védelmet elsőként biztosító, Debrecenbe bevonuló Bocskait. A városnak még szorosabbá vált Erdélyhez való tartozása a hajdúk környékén való letelepítése révén, de leginkább a Török család kihalása után, 1618-ban, amikor a város az erdélyi fejedelemség kincstári birtoka lett. A tiszántúli superintendens központja ettől kezdve még nagyobb terheket viselt anyagilag, de egyházi életében sokat köszönhet Erdély fejedelmeinek. Tiszántúli származású, és a Debreceni Református Kollégium neveltje volt az erdélyi említett püspökök közül mind Csulai, mind Keserői Dajka, vagy az udvari történetíró Bojti Veres Gáspár.

Való igaz, hogy a fejedelmek sajátos kapcsolatba kerülnek a papi értelmiséggel, ahogy Péter Katalin fogalmaz, szerszámként használják műveltségüket²⁷. A fejedelmi hatalom elméleti megfogalmazása is prédikátorokhoz fűződik, már Bocskai politikájának kálvinista prédikátorok adtak teológiai alapvetést, közöttük legnagyobb befolyással Alvinczi Péter kassai lelkipásztor, a fejedelem tanácsadója²⁸. A protestáns rendeknek 1605 márciusban kiadott, Európához intézett kiáltványa is egyedülálló módon nem politikai, történelmi, hanem teológiai alapon igazolja a felkelés jogosságát, ahol Bocskai mint vindex és providentialis liberator jelenik meg, bosszuló és szabadító fejedelemként. Bethlen alatt

²⁶ MIKLÓS Ödön *i.m.* 16.

²⁷ PÉTER Katalin: *A fejedelmeség virágkora. Az értelmiség.* In. KÖPECZI Béla (szerk.) Erdély története. II. kötet Budapest, 1988. 770.

²⁸ JUHÁSZ István: *Bocskai István az egykorú egyházi hagyomány megvilágításában.* in: Theologiai Szemle 1981. I. szám. 43–47.

majd Alvinczi mellett Pataki Füsüs János, Prágai András, Milotai Nyilas István töltik be ugyanezt a szerepet. Tanácsadóit a református egyházi hierarchia csúcsára helyezi, javadalmaikat onnan kapják. A református egyház vezetői így válnak rendkívül megbecsült és az uralkodói döntések befolyásolása révén igen nagy hatalmú csoporttá, az uralkodói elit részeivé²⁹. Az öreg Rákóczy György katonai szövetséget sem köt, sem fel nem bont, hadat sem üzen teológusai megkérdése nélkül, Gelei Katona, Medgyesi Pál vagy Bisterfeld Pokoly fogalmazása szerint ugyanezt a szerepet töltötték be mellette, mint a jezsuiták a katolikus uralkodók udvarában. A hasonlat azonban ott sántít, hogy mindeközben a református fejedelmek biztosították a többi recepta religio szabadságát is, még ha valóban, kincstári pénzeket a református egyházra és iskolákra, például a gyulafehérvári akadémiára fordítottak szívesebben. Kétségtelen, hogy a református fejedelmek egyházpolitikáját felekezetieskedésnek is lehet minősíteni, de a vallásháborúk idején a református egyházat tartották alkalmasnak, nem utolsó sorban annak nemzetközi kapcsolatai révén, hogy a nemzeti függetlenség egyik garanciája legyen.

Felhasznált irodalom

- BALÁZS Mihály: *A hit... hallásból lészön. Megjegyzések a négy bevett vallás intézményesüléséhez a 16. századi Erdélyben*. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk.: Fodor Pál, Pálffy Géza, Tóth István György. Budapest, 2002.
- BARCZA József: *Bethlen Gábor, a református fejedelem*. Budapest, 1987.
- BUDAI Ézsaiás: *Magyarország Históriaja* I. kötet. Pest, 1833.
- CSEPREGI Zoltán: *A váradi vita 1544-ben*. In: *Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok*. Szerk.: F. Romhányi Beatrix – Kendeffy Gábor: Budapest 2009.
- CSEPREGI Zoltán: *Kálvin hatása Magyarországon és Erdélyben 1551 előtt?* In: *Egyháztörténeti Szemle* 12. évf. 2011. I. szám
- DÁNÉ Veronka: *„Hogy gyászos állapotjok vigasztalást vehessen”: Bocskai István kiváltságlevele az erdélyi református lelkészözvegyek és árvák javára* In: Barta János, Papp Klára (szerk.) *„Nincsen nekünk több hazánk ennél...” Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez*. Budapest, 2004.
- DIENES Dénes: *A papi fraternitások szerepe a felső-magyarországi reformációban*. In: *A reformációtól egyházalapításig a szepesváraljai zsinat 400. évfordulójára*. Szerk.: Kónya Péter – Kónya Annamária. Prešov, 2015.
- HEGYI Géza: *Magyarország vagy Erdély? A Szilágyság hovatarozása a középkorban a társadalmi kapcsolatok tükrében*. In: *Erdélyi Múzeum*, 74. évf. 2012. 3. szám

²⁹ PÉTER Katalin *i.m.* 770.

- JUHÁSZ István: *Bocskai István az egykorú egyházi hagyomány megvilágításában*. in: Theologiai Szemle 24. évf. 1981. 1. szám.
- KISS Sándor: *Szilvásujfalvi Anderkó Imre*. in: Egyháztörténet. 5. évf. 1959. 3–4. szám
- LUKÁCS Olga: *Adatok az erdélyi református püspökség 16–17. századi történetéhez*. In: A püspöki intézmények kialakulása és fejlődése Erdélyben 1740-ig. I. rész, Cluj-Napoca. 2010. Szerk.: Nicolae Bocsan, Dieter Brandes, Lukács Olga.
- MIKLÓS Ödön: *A magyar protestáns egyházalkotmány kialakulása*. Pápa, 1942.
- PÉTER Katalin: *A fejedelmesség virágkora. Az értelmiség*. In: KÖPECZI Béla (szerk.) Erdély története. II. kötet Budapest, 1988.
- POKOLY József: *Az erdélyi református egyház története* IV. kötet. Budapest, 1904.
- SIPOS Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713 (1736)*. Kolozsvár, 2000.
- SZABADI István: *Adalékok Ecsedi Báthory István (1555–1605) mecénaturájához*. In: Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában. Szerk.: Bárány Attila, Orosz István, Papp Klára, Vinkler Bálint. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete. Debrecen, 2014.
- SZABADI István: *Die reformierte Kirchenregierung nach dem Frieden von Wien*. In: „Einigkeit und Frieden sollen auf Seiten jeder Partei sein” die Friedensschlüsse von Wien (23. 06. 1606) und Zsitvatorok (15. 11. 1606) IX. zum 400. Jahrestag des Bocskai-Freiheitskampfes, Herausgegeben von János Barta, Manfred Jatzlauk und Klára Papp, Debrecen, 2007.
- SZABADI István: *Kálmáncsehi Sánta Márton* Debrecen, 2007. [monográfia].
- TÓTH Ferencz: *Tul a tiszai ref. püspökök élete*. Győr, 1812.
- ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi superintendentiák a 16. században*. Budapest, 1898.